

Καλλιόπη Κ. Παπακωνσταντίνου

Λέκτορας Τμ. Νομικής ΑΠΘ

«Στήλαι ενθάδε τυπούνται και χαράσσονται»: Νομικές και κοινωνικές προεκτάσεις της διάδοσης της πληροφορίας μέσω της γραφής στο χθες.

Έγγραφα γράφονταν και στην αρχαιότητα για διάφορους σκοπούς: για την έκδοση νόμων, την κατοχύρωση δικαιωμάτων, τη συνομολόγηση υποχρεώσεων, τη διάδοση γνώσεων και πληροφοριών. Οι άνθρωποι έδιναν με τη γραφή το στίγμα τους μέσα στον κόσμο που τους περιέβαλε. Μοιράζονταν πληροφορίες, γνώσεις, μηνύματα. Γίνονταν κοινωνοί, μέτοχοι, επικοινωνούσαν.

Στην εισήγησή μου θα επιχειρήσω μέσα από σταχυολόγηση κειμένων νομικού κατά κύριο λόγο ενδιαφέροντος να εντοπίσω τις κοινωνικές ανάγκες που οδηγούν τους ανθρώπους να θέλουν να επικοινωνούν. Ποιες συνέπειες επέφερε η διάδοση της πληροφορίας και της γνώσης μέσω της γραφής στον αρχαίο και το μεσαιωνικό κόσμο και πώς το δίκαιο σχετίζεται με αυτές;

Θα ξεκινήσω με την επιγραφή, από την οποία δανείστηκα τον τίτλο της εισήγησής μου. Πρόκειται για επιγραφή του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. και προέρχεται από την Πάνορμο της Σικελίας (το σημερινό Παλέρμο). Σύμφωνα με μαρτυρία του Θουκυδίδη (6, 2, 6), πρόκειται για φοινικική αποικία του 7^{ου} αιώνα που χρησίμευε ως βάση ανεφοδιασμού στους καρχηδόνιους στις μάχες που διεξήγαν κατά ρωμαίων και ελλήνων. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο γνώρισε άνθιση λόγω του θαλασσιού εμπορίου. Ήταν μια από τις πέντε *civitates sine foedere immunes ac liberae* της Σικελίας. Επί Αυγούστου ιδρύθηκε εκεί το έτος 20 π.Χ. ρωμαϊκή αποικία¹ που γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθιση, όπως μαρτυρείται από επιγραφές, αλλά κυρίως από πολυάριθμα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές.

Στην Πάνορμο λοιπόν της Σικελίας βρέθηκε και η εν λόγω επιγραφή CIL X 7296. Πρόκειται για μαρμάρινη επιγραφή, δίγλωσση, στα

¹ Στράβων 6, 2, 5: 'Πάνορμος δε και Ρωμαίων έχει κατοικίαν'.

ελληνικά και λατινικά με διαστάσεις 15,5 x 14,5 x 3 cm, η οποία φυλάσσεται στο μουσείο του Παλέρμο.

Το ρήμα 'τυπουν' που σημαίνει 'σχηματίζω δια πίεσεως' (τύπος είναι ο κτύπος, το κτύπημα) και μεταφράζεται *ordinare* στα λατινικά (δηλαδή βάζω σε τάξη, ευθυγραμμίζω), δηλώνει την προκαταρκτική φάση στη διαδικασία χάραξης μιας επιγραφής: ένας καλλιγράφος έγραφε ή σχεδίαζε, αδιάφορο αν με αιχμηρό όργανο ή με κιμωλία ή κάρβουνο, τις λέξεις του κειμένου, το οποίο στη συνέχεια ο τεχνίτης χάραζε πάνω στη σκληρή ύλη. Ο καλλιγράφος μπορεί να ήταν και ο ίδιος ο χαρακτήρας.

Η συγκεκριμένη επιγραφή προέρχεται προφανώς από το εργαστήριο κάποιου λιθοξόου που ανελάμβανε χαράξεις επιγραφών για ναούς και δημόσια έργα. Αποτελεί δηλαδή στην ουσία ένα είδος διαφημιστικής αφίσας της εποχής.

Στη βιβλιογραφία υπάρχουν πολλές επισημάνσεις και διαφωνίες, σε ό,τι αφορά την ανάγνωση του 2^{ου} κυρίως μέρους της επιγραφής, καθώς και τη γραμματική ορθότητα της ελληνικής φράσης². Η αναλυτική αναφορά σε γλωσσικές παρατηρήσεις ξεπερνά ωστόσο τα όρια της σημερινής μου εισήγησης. Αρκούμαι προς το παρόν να πω ότι η πιθανότερη ερμηνεία που έχει υποστηριχθεί στη βιβλιογραφία είναι ότι ο γραφέας της συγκεκριμένης επιγραφής δεν ήταν ελληνόγλωσσος, ενδεχομένως κάποιος ρωμαίος ή καρχηδόνιος.

Να σημειωθεί βεβαίως ότι οι επιγραφές που χαράσσονταν σε πέτρα ήταν ακριβές, πόσο μάλλον σε μάρμαρο, και χρησιμοποιούνταν για τη δημοσιοποίηση σημαντικών κειμένων, πχ. ψηφισμάτων συνελεύσεων, συμμαχιών, εμπορικών συμφωνιών, νόμων, καταλόγων αρχόντων κτλ. Η συγκεκριμένη διαφημιστική επιγραφή από την Πάνορμο διαφημίζει χαράξεις επιγραφών που προορίζονταν για ναούς και για δημόσια έργα.

Οι επιγραφές οι ίδιες προέβλεπαν πολλές φορές μέτρα εναντίον εκείνων που θα τις έφθειραν. Το περιεχόμενο της επιγραφής ήταν τόσο στενά συνδεδεμένο με το σώμα της επιγραφής, τη χάραξη πάνω

² Βλ. ενδεικτικά: G. Susini, *Il lapicida romano. Introduzione all'epigrafia latina*, Bologna 1966, 18 f. G. Alfoeldy, *Epigraphische Notizen aus Italien III: Inschriften aus Nursia (Norcia)*, *Zeitschrift fuer Papyrologie und Epigraphik* 77 (1988), 155 – 180/167 ff. (κυρίως 175 f.). PETER KRUSCHWITZ *DIE SPRACHLICHEN ANOMALIEN DER WERBEINSCHRIFT CIL X 7296*, σε: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000) 239–240.

σε πέτρα, προκειμένου να διαιωνισθεί το περιεχόμενο, που αν η επιγραφή εξαφανιζόταν, εξαλειφόταν και το περιεχόμενό της.

Η σύνδεση της γραφής με την επενέργεια νομικών αποτελεσμάτων, συνάγεται και από το λόγο του Δημοσθένη υπέρ Μεγαλοπολιτών (16), 27, όπου αναφέρεται ότι εάν οι Μεγαλοπολίτες επιθυμούν να συνάψουν συμμαχία με τους Αθηναίους, πρέπει πρώτα να καθαιρέσουν τις στήλες, τις επιγραφές δηλαδή, στις οποίες χαραχθηκε η προγενέστερη συμμαχία τους με τους Θηβαίους. Και μάλιστα στο αντεπιχείρημα των Μεγαλοπολιτών ότι οι φιλικές τους σχέσεις με άλλες πόλεις δεν πηγάζει από τις επιγραφές, αλλά βασίζεται στο αμοιβαίο όφελος, οπότε και θεωρούν συμμάχους εκείνους που τους παρέχουν βοήθεια, αντιτείνεται ότι αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση να καταστραφούν πρώτα οι στήλες της καταγγελλόμενης συμμαχίας. Σε περίπτωση άρνησης των Μεγαλοπολιτών να συμμορφωθούν προς την απαίτηση αυτή, οι Αθηναίοι απορρίπτουν τη σύναψη συμμαχίας μαζί τους:

27]

λέγουσι τοίνυν οἱ μάλιστα δοκοῦντες δίκαια λέγειν ὡς δεῖ τὰς στήλας

—

καθελεῖν αὐτοὺς τὰς πρὸς Θηβαίους, εἶπερ ἡμέτεροι βεβαίως ἔσονται

—————

—————

σύμμαχοι. οἱ δέ φασί μὲν αὐτοῖς οὐκ εἶναι στήλας, ἀλλὰ τὸ συμφέρον

—————

εἶναι

τὸ ποιοῦν τὴν φιλίαν, τοὺς δὲ βοηθοῦντας ἑαυτοῖς, τούτους νομίζει εἶ

ναι

συμμάχους. ἐγὼ δ', εἰ τὰ μάλιστ' εἰσὶ τοιοῦτοι, ὡδί πως ἔχω. φημί δεῖ

ν ἅμα

τούτους ἀξιοῦν καθαιρεῖν τὰς στήλας καὶ Λακεδαιμονίους ἀγειν εἰρήν

ην, ἐὰν δὲ μὴ 'θέλωσι ποιεῖν ὅπότεροι ταῦτα, τότε ἤδη μετὰ τῶν ἐθελόν

των ἡμᾶς γίνεσθαι.

Ἡ τήρηση των συμφωνηθέντων, ἡ ἴδια ἡ ἰσχὺς μίας συνθήκης συμμαχίας, συνδέεται με τὴ χάραξη τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ καθάρεσή τῆς συνεπάγεται τὴ λύση τῆς συμμαχίας.

Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα, ἡ ἐγερση ἐνὸς ἐνδίκου βοηθήματος συνδεόταν με τὴν καταγραφή του. Ἐὰν ἡ καταγραφή σβηνόταν, ἔπαυε να ὑπάρχει καὶ τὸ ἐνδικο βοήθημα, ἦταν σα να μην ἀσκήθηκε ποτέ. Στὶς Νεφέλες του Ἀριστοφάνη ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ γίνεται φυσικὰ ἐν εἴδει ἀστεϊσμοῦ, εἶναι χαρακτηριστικὴ ὡστόσο για τὴν πρόσδωση μέσω τῆς γραφῆς

νομικής επενέργειας σε ένα ένδικο βοήθημα.

Νεφέλαι Αριστοφάνη, 759 -772: Ο Στρεψιάδης συζητώντας με το Σωκράτη αναζητά εναγωνίως έναν τρόπο να απαλλαγεί από την οφειλή ενός χρέους από δάνειο που συνήψε. Μεταξύ άλλων, καταλήγει στην εξής ιδιοφυή κατά τη γνώμη του λύση: Μια που τα ένδικα βοηθήματα χαράσσονται πάνω σε επικερωμένες πλάκες, ο Στρεψιάδης σκέφτεται να στρέψει τον γραμματέα την ώρα που χαράσσει τη σε βάρος του αγωγή, προς την κατεύθυνση του ήλιου, ώστε το κερί να λιώσει και τα γράμματα να σβηστούν³.

³ Σωκράτης: εὖ γ': ἀλλ' ἕτερον αὖ σοι προβαλῶ τι δεξιόν.

εἶ σοι γράφοιτο πεντετάλαντός τις δίκη, ὅπως ἂν αὐτὴν ἀφανίσῃς εἰπέ μοι. (Σωκρ. Θα

σου θέσω ξανά ένα άλλο ερώτημα που απαιτεί επιδεξιότητα. Καταθέτω σε βάρος σου αγωγή για πέντε τάλαντα, για πες μου πώς θα την εξαφανίσεις). Στρεψιάδης:

ὅπως; ὅπως; οὐκ οἶδ': ἀτὰρ ζητητέον. (Πώς; Πώς; Δεν γνωρίζω, αλλά πρέπει να ψάξω).

Σωκράτης:

μή νυν περὶ σαυτὸν εἶλλε τὴν γνώμην ἀεὶ, ἀλλ' ἀποχάλα τὴν φροντίδ' ἐς τὸν ἀέρα

λινόδετον ὥσπερ μηλολόνην τοῦ ποδός. (Μην περιστρέφεις συνεχῶς τη σκέψη γύρω

ἀπ'τόν εαυτό σου. Αλλά άσε χαλαρό το μυαλό σου στον αέρα, σαν ένα έντομο δεμένο

με κλωστή από το πόδι). Στρεψιάδης: ἠὺρηκ' ἀφάνισιν τῆς δίκης σοφωτάτην,

ὥστ' αὐτὸν ὁμολογεῖν σ' ἐμοί. (Στρεψ.: Βρήκα μια πολλή έξυπνη μέθοδο να εξαφανίσω

τη σε βάρος μου αγωγή, που σίγουρα θα μου την αναγνωρίσεις). Σωκράτης: ποῖαν τινά;

(Σωκρ. Η οποία είναι ποια;) Στρεψιάδης: ἤδη παρὰ τοῖσι φαρμακοπώλαις τὴν λίθον

Η γραφή, όσο ήταν προσιτή σε μικρό μόνο κύκλο προσώπων και αποτελούσε μονοπώλιο ολίγων ισχυρών, λειτουργούσε ως εργαλείο εξουσίας. Όσοι την κατείχαν μπορούσαν να διαφυλάξουν γνώση που η ανθρώπινη μνήμη δεν μπορούσε συκρατούσε μέσα στο χρόνο. Μπορούσαν να επιβλέψουν τη διακίνηση αγαθών, να καταγράφουν τα αποκτήματα των μελών της κοινότητας, ακόμα και να επηρεάζουν την απονομή της δικαιοσύνης, όπως θα δούμε ότι συνέβαινε στην αρχαία Ρώμη.

Η απονομή της δικαιοσύνης αρχικά βρισκόταν στα χέρια των pontifices, των ανώτατων δηλαδή ιερέων της Ρώμης.

Αυτοί ήταν οι γνώστες και οι εφαρμοστές του δικαίου, διότι η ερμηνεία του θετού δικαίου ήταν διαποτισμένη με θρησκευτικές εντολές. Όποιος επιθυμούσε να καταρτίσει δικαιοπραξία ή να διεξαγάγει δίκη έπρεπε να ζητήσει οδηγίες από τους pontifices.

ταύτην ἐόρακας τὴν καλήν, τὴν διαφανῆ, ἀφ' ἧς τὸ πῦρ ἄπτουσι; (Στρεψ. Ἐχεις δεῖ ποτέ

αὐτὸν τὸν λίθο στο μαγαζί του φαρμακοπώλη, αὐτὸν τὸν ὄμορφο καὶ διαφανή, με τὸν

οποῖο ἀνάβουν φωτιά;) Σωκράτης: τὴν ὕαλον λέγεις; (Σωκρ. Ἐννοεῖς τὸ γυαλί;)

Στρεψιάδης:

ἔγωγε. φέρε τί δῆτ' ἄν, εἰ ταύτην λαβὼν, ὁπότε γράφοιτο τὴν δίκην ὁ γραμματεὺς,

ἀπωτέρω στὰς ὧδε πρὸς τὸν ἥλιον τὰ γράμματ' ἐκτῆξαιμι τῆς ἐμῆς δίκης; (Στρεψ. Ναι.τι

θα ἐλεγεσλοιπόν, εἴν παίρνοντας αὐτὸν τὸ λίθο, ὅταν ὁ γραμματέας θα κατέγραφε τὴ δίκη (=τὸ ἐνδικο βοήθημα) νὰ στεκόταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἡλίου, ὥστε νὰ

ἔλιωναν τὰ γράμματα τῆς ἐναντίον μου ἀγωγῆς;) Σωκράτης: σοφῶς γε νῆ τὰς Χάριτας.

(Σωκρ. Μα τίς χάριτες. Πολύ ἐξυπνα τὸ σκέφτηκες.) Στρεψιάδης: οἴμ' ὡς ἤδομαι

ὅτι πεντετάλαντος διαέγραπταί μοι δίκη. (Στρεψ.Πόσο χαίρομαι που διαγράφηκε σε

βάρος μου δίκη πέντε ταλάντων).

Στο αρχαϊκό ρωμαϊκό δίκαιο, η μορφή του δικαστικού αγώνα ήταν η *legis actio sacramento*. Επρόκειτο για μια διαδικασία διάγνωσης του δικαίου με τη μορφή στοιχήματος μεταξύ των διαδίκων που ορκίζονταν στα θεία σχετικά με την πειθάρχησή τους στη διαδικασία. Η σύμπραξη ιερέα ήταν αναπόφευκτη.

Και μετά τη Δωδεκάδελτο πάντως (450 π.Χ.), παραμένει η διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης στα χέρια των *pontifices*. Μόνο κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα απαγκιστρώνεται σταδιακά η διαδικασία απονομής δικαιοσύνης από τη δικαιοδοσία των *pontifices*. Οι *pontifices* διατηρούν το μονοπώλιο της γνώσης, σε ό,τι αφορά τους δικαιοπρακτικούς και δικονομικούς τύπους που εφαρμόζουν το δίκαιο στην πράξη. Για πρώτη φορά το έτος 304 δημοσιοποιούνται οι δικονομικοί τύποι. Σύμφωνα με την παράδοση, ο *Gnaeus Flavius*, ένας γραφέας του κήνσορα *Appius Claudius Caecus*, σπάζει το μονοπώλιο της γνώσης των *pontifices* και σαν άλλος Προμηθέας – εκπολιτιστής ήρωας- καταγράφει και δημοσιοποιεί έτσι τα δικονομικά εργαλεία απονομής της δικαιοσύνης βάζοντας τέλος στην καταχρηστική άσκηση αρμοδιοτήτων των *pontifices*, θέτει με άλλα λόγια φραγμό στην αυθαιρεσία της εξουσίας. *Pomp. D. 1, 2, 2, 7*. Χάρη στον *Gnaeus Flavius* ανοίγει πλέον ο δρόμος για τη δημόσια απονομή της δικαιοσύνης.

Pomp. D. 1.2.2.7 (Pomponius libro singulari enchiridii)

Postea cum Appius Claudius proposuisset et ad formam redegisset has actiones, Gnaeus Flavius scriba eius libertini filius subreptum librum populo tradidit, et adeo gratum fuit id munus populo, ut tribunus plebis fieret et senator et aedilis curulis. Hic liber, qui actiones continet, appellatur ius civile Flavianum, sicut ille ius civile Papirianum: nam nec Gnaeus Flavius de suo quicquam adiecit libro. Augescente civitate quia deerant quaedam genera agendi, non post multum temporis spatium Sextus Aelius alias actiones composuit et librum populo dedit, qui appellatur ius Aelianum.

Την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πριν από την *constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.) που απένειμε την ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους πολίτες της αυτοκρατορίας, εφαρμοζόταν η αρχή της προσωπικότητας. Με βάση την αρχή αυτή, που προφανώς ίσχυε σε όλες τις αρχαίες κοινωνίες, κάθε πολίτης κρινόταν με βάση το δίκαιο της πόλης καταγωγής του, όπου και αν βρισκόταν ή διέμενε.

Στις ρωμαϊκές επαρχίες είχαν διασωθεί δικαιοί θεσμοί των μη ρωμαίων πολιτών (*peregrini*). Με την εφαρμογή ρωμαϊκού δικαίου από τους ρωμαίους αξιωματούχους, διάφορα στοιχεία εννόμων τάξεων βρίσκουν ταυτοχρόνως εφαρμογή και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα συμβόλαια αγοραπωλησίας που έχουν διασωθεί σε παπύρους κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο και μαρτυρούν την ελληνιστικής καταγωγής προτίμηση στην έγγραφη κατάρτιση δικαιοπραξιών. Η αλληλεπίδραση αυτή άλλωστε οδήγησε και στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού *ius gentium*, με ιδιαίτερα έντονη την επίδραση 'εθνικών', μη ρωμαϊκών δικαιοικών στοιχείων.

Η εφαρμογή τοπικών δικαιοικών πρακτικών μεταξύ μη Ρωμαίων πολιτών, κυρίως στις επαρχίες της Ανατολής, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ιδιωτικού δικαίου, γινόταν ανεκτή από τους Ρωμαίους, εφόσον δεν παρενοχλούσε την κυριαρχία τους. Το γεγονός αυτό άλλωστε δε σήμαινε απόκρουση του ρωμαϊκού δικαίου από τους μη Ρωμαίους πολίτες, απλώς ενδεχόμενη άγνοια αυτού για νομικούς και γλωσσικούς λόγους.

Στο πλαίσιο αυτό, η σύνταξη εγγράφου στις ελληνικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν κατά πάσα πιθανότητα αρκετή για την κατάρτιση μιας δικαιοπραξίας μεταξύ Ελλήνων κατοίκων, ακόμη και χωρίς την τήρηση του αυστηρού πανηγυρικού ρωμαϊκού τύπου. Οι συναλλασσόμενοι στην ανατολή χρησιμοποιούσαν τον έγγραφο συστατικό τύπο που απαιτούσε η εθιμική συναλλακτική πρακτική. Προκειμένου η σύμβαση να έχει ισχύ και έναντι των ρωμαϊκών διοικητικών αρχών (και γενικά έναντι παντός) ήταν σύνηθες να προστίθενται κατά τη σύνταξη του εγγράφου οι τυπικές εκφράσεις της ρωμαϊκής δικαιοπραξίας. Υπάρχουν πολυάριθμες σχετικές παπυρολογικές μαρτυρίες ιδιωτικών συμβολαίων από την περιοχή κατά κύριο λόγο της Αιγύπτου, αλλά και άλλων ελληνόφωνων επαρχιών.

Στο ήδικτο του Διοκλητιανού *de pretiis rerum venalium* του έτους 301 μ.Χ. περιλαμβάνεται και η γραφική ύλη⁴. Ειδικότερα, το κεφάλαιο

⁴ *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium* (301 μ.Χ.), σε: CIL III, 1928, XVIII de marmoribus, XXXV de chartis.

XVIII, 11 – 13, επιγράφεται περί καλάμων και μελανίου, το κεφάλαιο XXXV de chartis και αναφέρεται στις τιμές των διαφόρων ποιοτήτων παπύρου⁵.

Η εξαγωγή παπύρου από την Αίγυπτο εξακολούθησε να ανθεί ως την εποχή του Ιουστινιανού, στη συνέχεια όμως, οι βαρβαρικές επιδρομές και η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες (641) περιόρισαν τις εξαγωγές και δυσκόλεψαν τον τακτικό ανεφοδιασμό της αγοράς. Αναγκαστικά, τον πάπυρο άρχισε να υποκαθιστά η περγαμινή, παρόλο που ήταν ακριβότερο υλικό. Η χρήση της περγαμινής επιβλήθηκε και γενικεύθηκε τον 7^ο αιώνα και η κυριαρχία της κράτησε ως τον 13^ο αιώνα, οπότε άρχισε να τη συναγωνίζεται το χαρτί⁶.

Σε ό,τι αφορά τα νομοθετικά κείμενα, ενδεικτικά θα αναφερθώ στην αρχαία Αθήνα και στα χρυσόβουλα των βυζαντινών αυτοκρατόρων:

Στην αρχαία Αθήνα, ήδη από τον 5^ο αιώνα ο όρος ‘νόμος’ συνδέεται εννοιολογικά σχεδόν απόλυτα με τον γραπτό κανόνα δικαίου:

Δημοσθένης κατά Τιμοκράτους (24), 20:

20] “Επιχειροτονία Νόμων

ἐπὶ δὲ τῆς πρώτης πρυτανείας τῆ ἐνδεκάτῃ ἐν τῷ δήμῳ, ἐπειδὴν εὕξη

ται ὀκῆρυξ, ἐπιχειροτονίαν ποιεῖν τῶν νόμων, πρῶτον μὲν περὶ τῶν βο

⁵ Βλ. και Diocletianus, Der Maximaltarif des Diocletian/ Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium (ed. Th. Mommsen), σελ. 146 επ.

⁶ Elpidio Mioni, Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998, σελ. 34.

υλευτικῶν, δεύτερον δὲ τῶν κοινῶν, εἶτα οἱ κείνται τοῖς ἐννέα ἀρχουσι

ν, εἶτα τῶν ἄλλων ἀρχῶν. ἢ δὲ χειροτονία ἔστω ἢ προτέρα, ὅτω δοκοῦ

σινάρκειν οἱ νόμοι οἱ βουλευτικοί, ἢ δ' ὑστέρα, ὅτω μὴ δοκοῦσιν: εἶτα

τῶν κοινῶν κατὰ ταύτά. τὴν δ' ἐπιχειροτονίαν εἶναι τῶν νόμων κατὰ το

ὺς νόμους τοὺς κειμένους.”

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο λόγο του Ανδοκίδη περί μυστηρίων (1), 86, όπου ως αντίθετο του ἀγραφος νόμος αναφέρεται ο αναγεγραμμένος νόμος (η νομοθεσία του Δράκοντα και του Σόλωνα αναφέρονται ως θεσμοί, ὄχι νόμοι). Διαπιστώνεται με ἄλλα λόγια η τάση, η νομοθεσία να είναι καταγεγραμμένη, αποσιλώνει ἀπὸ κάθε μη νομική νοηματοδότηση ἢ αυθαίρετη ἐρμηνεία. Νόμος εἶναι πλέον ο γραπτὸς κανόνας δικαίου, ο θεσμοθετημένος με ορισμένη τυπική διαδικασία⁷:

86]

ἄρα γε ἔστιν ἐνταυθοῖ τι περιελίπετο περὶ ὅτου οἷόν τε ἢ ἀρχὴν εἰσάγ

⁷ Βλ. Martin Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford 1969, σελ. 1επ.

εἰν ἡὺμῶν πρᾶξαί τινι, ἀλλ' ἢ κατὰ τοὺς ἀναγεγραμμένους νόμους; ὅπ

ου οὐκ ἀγράφῳ νόμῳ οὐκ ἔξεστι χρήσασθαι, ἢ που ἀγράφῳ γε ψηφίσ

ματιπαντάπασιν οὐ δεῖ γε χρήσασθαι. ἐπειδὴ τοίνυν ἐρωῶμεν ὅτι πολ

λοῖς τῶν πολιτῶν εἶεν συμφοραί, τοῖς μὲν κατὰ νόμους, τοῖς δὲ κατὰ ψ

ηφίσματα τὰ πρότερον γεγόμενα, τουτουσὶ τοὺς νόμους ἐθέμεθα, αὐτ

ῶν ἔνεκα τῶν νυνὶ ποιομένων, ἵνα τούτων μηδὲν γίνηται μηδὲ ἐξῆ σ

υκοφαντεῖν μηδενί. καί μοι ἀνάγνωθι τοὺς νόμους.

Αναφορά γίνεται στην επανακαταγραφή ('αναχάραξη') των νόμων επί
άρχοντος Ευκλείδη το έτος 403 π.Χ. , μέσα στο πλαίσιο βεβαίως της
αποκατάστασης της δημοκρατίας μετά την τυραννία των τριάκοντα.

89] ὅπου οὖν ἔδοξεν ὑμῖν δοκιμάσαι μὲν τοὺς νόμους, δοκιμάσαντας

δὲ ἀναγράψαι, ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἐνό

■

ς, ψήφισμα δὲ μηδὲν μήτε βουλῆς μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι

, μηδ' ἐπ' ἀνδρὶ νόμον ἐξεῖναι τιθέναι ἐὰν μὴ τὸν αὐτὸν ἐπὶ πᾶσιν Ἀθη

■

ναίοις, τοῖς δὲ νόμοις τοῖς κειμένοις χρῆσθαι ἀπ' Εὐκλείδου ἀρχόντος,

ἐνταυθοῖ ἔστιν ὃ τι ὑπολείπεται ἢ μείζον ἢ ἔλαττον τῶν γενομένων [πρό](#)

■

[τερονψηφισμάτων](#), πρὶν Εὐκλείδην ἀρξαι, ὅπως κύριον ἔσται; οὐκ οἴμ

αι ἔγωγε, ὧ ἄνδρες. σκοπεῖτε δὲ καὶ αὐτοί.

Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οι *leges generales* έπρεπε πριν από τη δημοσίευσή τους να εξετάζονται κατά το περιεχόμενο και τη μορφή από το *consistorium* και τη Σύγκλητο, όπως καθόρισε ο Θεοδόσιος ο Β'.

Κατόπιν ο αυτοκράτωρ έθετε ιδιοχείρως υποσημείωση με κόκκινη μελάνη, η χρήση της οποίας απαγορευόταν σε τρίτους.

Η υποσημείωση του αυτοκράτορος συνίστατο είτε στον τελικό χαιρετισμό με διάφορες μάλιστα μορφές, π.χ. C. 1, 1, 8, 24 (533 μ.Χ.) '*divinitas te servet per multos annos*', είτε στη διαταγή δημοσιεύσεως του διατάγματος, π.χ. Nov.Just. 13 (535 μ.Χ.) '*proponatur Constanopoli civibus nostris*', είτε τέλος από τον 6^ο αιώνα στην εγγραφή από τον αυτοκράτορα της λέξης '*legi*' , '*legimus*' (*lego, legi, lectum, legere*).

Από τον 9^ο αιώνα το '*Legimus*' εγκαταλείπεται από τον αυτοκράτορα, ο οποίος χρησιμοποιεί πλέον ονομαστική υπογραφή. Το πρώτο δείγμα ονομαστικής υπογραφής αποτελεί ο 'Τράγος' του Αγίου Όρους (972 μ.Χ.). Πρόκειται για το ιστορικότερο μνημείο του Αγίου Όρους. Φυλάσσεται στο αρχειοφυλάκιο του Πρωτάτου και περιλαμβάνει το Α' τυπικό του Αγίου Όρους υπογεγραμμένο ιδιοχείρως από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή και τον Αγίο Αθανάσιο τον Αθωνίτη. Επονομάσθηκε Τράγος, διότι είναι γραμμένο σε δέρμα τράγου. Ρυθμίζει τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες της κεντρικής διοίκησης του Αγίου Όρους, δηλ. του Πρώτου, των αξιωματούχων του Πρωτάτου, καθώς και της Συνάξεως των Καρυών, οριοθετεί τις σχέσεις τους με τους μοναχούς και προσδιορίζει τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων κατηγοριών μοναχών. Προστατεύει το αρχαίο καθεστώς των αναχωρητών, αναγνωρίζει ωστόσο ως υπερέχουσα μέθοδο ασκητικού βίου το κοινοβιακό σύστημα.

Πιθανόν η υιοθέτηση της ιδιόχειρης υπογραφής από τον αυτοκράτορα να είναι αποτέλεσμα δυτικής επιδράσεως, δεδομένου ότι στα δυτικά έγγραφα απαντάται ήδη από τον 6^ο -7^ο αιώνα.

Τα αυτοκρατορικά έγγραφα γενικά γράφονταν με ειδική γραφή που διέφερε από τη γραφή των άλλων εγγράφων. Χρήση της

αυτοκρατορικής γραφής για άλλους σκοπούς ή απόπειρα απομίμησης της γραφής που χαρακτηριζόταν *litterae caelestes* (σε αντίθεση με την άλλη γραφή *litterae communes*), απαγορευόταν αυστηρώς και αποτελούσε παραχάραξη, πλαστογράφηση.

Ο χρυσόβουλος λόγος⁸ είναι η πανηγυρική μορφή αυτοκρατορικών εγγράφων. Το παλαιότερο δείγμα ανάγεται στο έτος 1052 (του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου για τη Μονή Αγίας Λαύρας).

Ο χρυσόβουλος λόγος αποτελεί την κατ'εξοχήν έκφραση της μεγαλειότητας του βυζαντινού αυτοκράτορα. Συνίστατο από πολλά ορθογώνια φύλλα χαρτιού, κολλημένα κατά τη στενή πλευρά τους και έφθανε σε επιβλητικό μήκος, σα να ήθελε και με τις διαστάσεις του ακόμη να καταστήσει αισθητό το μεγαλείο της αυτοκρατορικής αρχής. Έτσι για παράδειγμα, χρυσόβουλος λόγος του Μιχαήλ ΣΤ' Στρατιωτικού για τη Μονή της Αγίας Λαύρας έχει διαστάσεις 3,47x0,41 μ. Πελώριος είναι ο χρυσόβουλος λόγος του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, πάλι για τη Μονή Μεγίστης Λαύρας, οι διαστάσεις του οποίου ήταν 7,00x0,41μ.

Το κείμενο γραφόταν, όπως είπαμε, με ιδιαίτερη φροντισμένη και ποικιλμένη γραφή, με ιδιαίτερο τύπο γραμμάτων, της λεγόμενης γραφής της αυτοκρατορικής γραμματείας.

Στο κείμενο αφήνονταν κενά, προκειμένου να γραφεί ως επί το πλείστον η λέξη 'λόγος', η οποία άλλωστε χαρακτηρίζει και το έγγραφο (χρυσόβουλος λόγος). Η αναγραφή της παρένθετης λέξης γραφόταν κατά κανόνα τρεις φορές μέσα στο κείμενο. Τη λέξη αυτή έγραφε ειδικός υπάλληλος, ο επί του κανικλείου, με κόκκινη μελάνη, αφού προηγουμένως παρέβαλε το προσκομιζόμενο έγγραφο που είχε γράψει ο γραφέας προς το σχέδιο του χρυσοβούλου. «Κανίκλειον» =το μελανοδοχείο του αυτοκράτορα (το πιθανότερο να προέρχεται από το λατ. *cannicula* =το καλαμάρι).

⁸ Για τα παρακάτω, βλ. κυρίως: Franz Doelger und Johannes Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre, Erster Abschnitt, Die Kaiserurkunden*, Muenchen 1968 (= Βυζαντινή Διπλωματική, Α. Τα αυτοκρατορικά έγγραφα, Ελληνική έκδοση υπό Ι.Ε. Καραγιαννοπούλου, Εκδ. οίκος Σταύρου Ν. Γεωργιάδη, Θεσσαλονίκη 1969. Απόσπασμα του γερμανικού έργου δημοσιεύθηκε από τον Ι. Καραγιαννόπουλο στα ελληνικά με τίτλο 'Τα βυζαντινά αυτοκρατορικά έγγραφα και η παράδοσις των' και στην Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Ν.Ο.Ε. του Α.Π.Θ., τόμ. ΙΕ', τ. Α', Θεσσαλονίκη 1968 -1974, σελ. 182 επ.).

Ο επί του κανικλείου συμπλήρωνε τη χρονολογία του εγγράφου, ορισμένα στοιχεία της οποίας γράφονταν με κόκκινη μελάνη και πρόσθετε επίσης με κόκκινη μελάνη τη λέξη 'legimus'. Με τον τρόπο αυτό πιστοποιούσε την καλή σύνταξη του εγγράφου και βεβαίωνε ότι αυτό απέδιδε επακριβώς την αυτοκρατορική βούληση. Στο κείμενο ορισμένων χρυσοβούλων παρατηρείται προσθήκη λέξεων ή διαγραφές άλλων με κόκκινη μελάνη, πράγμα που σημαίνει ότι ο χρησιμοποιών τη μελάνη αυτή, πράγματι ήλεγχε και διόρθωνε το περιεχόμενο του εγγράφου.

Προκειμένου να αποτραπεί η παράνομη προσθήκη και άλλου φύλλου στο έγγραφο ενός χρυσόβουλου λόγου ετίθεντο επί του verso του εγγράφου και μάλιστα επί των κολλημάτων σημειώσεις, αποτελούμενες από την υπογραφή του ανωτάτου υπαλλήλου ή της ημερομηνίας της εκδόσεως του εγγράφου ή απλώς συμπλέγματος τριών σταυρών επί του κατώτατου κολλημάτος.

Επίσης, στο verso υπήρχαν και οι σημειώσεις καταχωρισμού του εγγράφου στις διάφορες αυτοκρατορικές υπηρεσίες, οι οποίες έπρεπε να λάβουν γνώση των οικονομικών διατάξεων του εγγράφου με την τυπική έκφραση «κατεστρώθη εν τω σεκρέτω».

Από τις αρχές του 12^{ου} αιώνα στο recto του εγγράφου και κάτω από την υπογραφή του αυτοκράτορα εμφανίζονται οι σημειώσεις εισηγητών που αναγράφουν το όνομα και τον τίτλο του αξιωματούχου του εισηγηθέντος στον αυτοκράτορα την έκδοση του χρυσόβουλου.

Έτσι έτοιμος ο χρυσόβουλος λόγος εκομίζετο στον αυτοκράτορα για υπογραφή. Η επικύρωση των εγγράφων ήταν, όπως είπαμε, από τον 9^ο ήδη αιώνα, ανατεθειμένη στον επί του κανικλείου, ο οποίος παρίστατο και κατά την υπογραφή του εγγράφου από τον αυτοκράτορα.

Μετά την υπογραφή, το χρυσόβουλο διπλωνόταν συνήθως στο κάτω μέρος του, μετά την υπογραφή του αυτοκράτορα και τη σημείωση του εισηγητή, εάν υπήρχε αυτή, μία, δύο ή τρεις φορές και εναλλάξ μπρος-πίσω (plica). Υστερα, δια δύο, τριών, τεσσάρων ή πέντε μικρών οπών που άνοιγαν εκεί, περνούσαν μεταξωτή ταινία ερυθρού ή ιώδους χρώματος, τη «μήρινθον».

Τα άκρα της μήρινθου πλέκονταν σε λεπτό σχοινί και πάνω σε αυτό στερέωναν με ειδικό εργαλείο, το βουλωτήριο, τη χρυσή βούλα με τέτοιο τρόπο ώστε η μήρινθος να διαπερνά διαμετρικώς τη βούλα κατά μήκος των δύο παραστάσεων της βούλας που εικόνιζαν τον αυτοκράτορα από τη μια πλευρά και το Χριστό από την άλλη.

Τέλος, το χρυσόβουλο τυλιγόταν σε σχήμα κυλίνδρου και ήταν έτοιμο να αποσταλεί στον αποδέκτη του.